

Skogsgeografi

Om odlingslämningar i skogsbygd

Lämningar efter odling är komplexa miljöer i både tid och rum. Det de representerar i funktion och historiska skeenden varierar, liksom nutida förhållningssätt gentemot dem hos antikvarier, forskare och berörda privatpersoner. Odlingslämningar utgör därför ett bra underlag för att nyansera inte bara historiska processer, utan även såväl landskapsperspektiv som demokratiprocesser inom kulturvård och samhällsplanering.

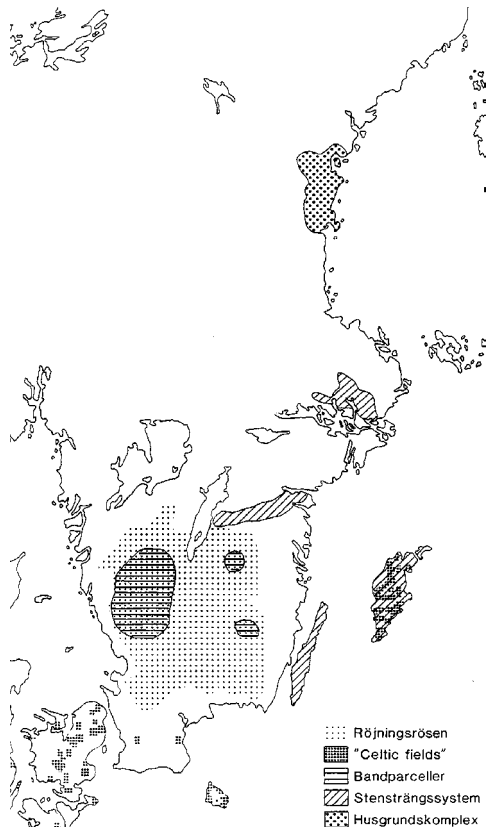
Studieområdet

Förutom att det är författarens födelse-län ingick det även i en stora vit fläck på en forskningskarta över olika typer av odlingslämningar (figur 1; Widgren 1997, Pedersen & Widgren 1998:274). Därför föll det sig naturligt att fokusera på Värmland.

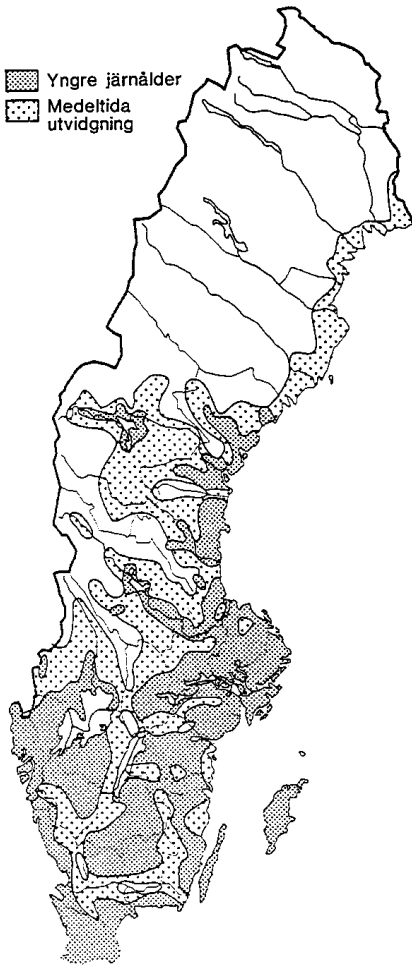
Värmland är även ett skogslän och har som sådant delvis blivit styvmoderligt behandlat av etablerad historieforskning på riksplenet. Skogsgeografin är också en produkt av den forskning som pågått i länet sedan ett antal år, vars främsta fokus är lokala förhållanden.

Styvmoderligheten har bland annat baserats på ett som det kallats bebyggelse- arkeologiskt perspektiv, där förhistoriska gravar har fått stå som tecken på bosättning – liksom att frånvaro av gravar också betytt frånvaro av fast bosättning. Då

det i Värmland finns stora områden som helt saknar sådana religiösa manifestationer har man betraktat dem som koloniserade först under medeltiden. Dock har det

Figur 1. Utbredning av olika typer av fossila odlingslandskap från järnåldern (Widgren 1997; även 1998:274).

Figur 2. Fast järnålderstida bebyggelse och medeltida expansionsområden enligt Sporrang (1997:29).

till och med då endast gällt vissa, snävt begränsade områden (figur 2; Sporrang 1997; även SNA 1994).

En annan styvmoderlighet är att det under historisk tid inte ska ha funnits reglerade bebyggelsestrukturer, eller att bebyggelsen varit präglad av ensamgårdar medan byar helt har saknats. Därmed,

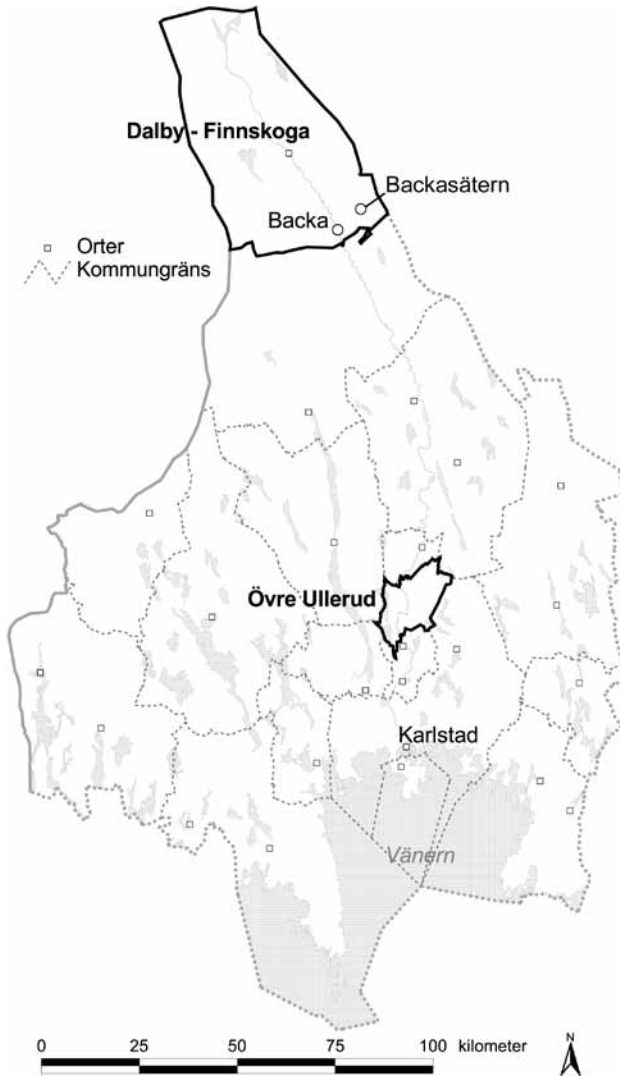
har den etablerade forskningen menat, är Värmland ett ”ungt och omoget kulturlandskap” (Widgren 1988). Sådant gäller förstås inte bara Värmland utan de flesta områden med andra slags fysiska uttryck för samhällen, deras förevarande och skiftande former. Så, även om Värmland använts som studieområde, är synsättet fruktbart i andra skogsbygder.

Perspektivet

En av anledningarna till styvmoderliga synsätt har förmodligen varit relationen mellan centralt och perifert. Skogsbygder anses oftast som periferier, fjärran från både maktcentra och lärosäten och med historiska skeenden som är sekundära till vad som skett i centralområden. Det som kallats ”utmark” kan ses både som ett externt resursområde och marginalbygd i större samhälleliga relationer (Andersson 1998:6).

På samma sätt är en skogsbygd perifer i såväl geografin som i samhället och vars historia oftast inte ges samma utrymme som centralbygders. Skogsgeografin – ur mitt sätt att använda detta begrepp – ställer därför såväl skogsbygder som marginalområden i fokus. Detta ligger väl i linje med annan forskning som gjorts i skogsbygder under de senaste två decennierna (t.ex. Svensson 1998; Emanuelsson 2001; Johansson (red.) 2002; Emanuelsson *et al.* 2003).

Perspektivet blir således att ta utgångspunkt i skogsbygder, att betrakta dem efter bästa förmåga inifrån, att se dem som sig själva snarare än ur ett centralperspektiv. Här blir de rumsliga sammanhangen – geografierna – viktiga. Genom sin komplexitet,

Figur 3. Backa i Dalby, Nordvärmland, samt Övre Ullerud (Nilsson 2007:36).

inte bara historiskt innehållsligt utan även i relation till nutida förehavanden, är odlingslämningar högst lämpade som studiematerial i sammanhanget.

Ett tillämpligt geografiskt perspektiv är den tidsgeografiska dioramaprincipen (Hägerstrand 1982). Där kan odlingsläm-

ningarna betraktas i sina tids- och rums-specifika sammanhang som helheter, där närhet blir en lika viktig princip som likhet. Dessa fysiska uttryck för samhälleliga former och förändringar påverkar därför – liksom utfallet därför påverkas av – det landskapsperspektiv betraktaren har.

Odlingslämningarna

Värmlands lämningar efter odling finns registrerade i fornminnesinformations-systemet hos Riksantikvarieämbetet samt Skogsstyrelsens databas från inventeringsprojektet Skog & Historia. De klassas som fasta fornminnen och övriga kulturhistoriska lämningar, detta då de är svåra att utifrån yttre granskning tidsbestämma.

En genomgång av registrerade lämningar (såväl fornminnesklassade som inte) visar att länet har en rik variation av olika slags odlingslämningar från skilda (och långa) tidsperioder. Efter kartstudier samt fältbesök på ett drygt hundratal lämningar gjordes en hypotetisk funktionell och kronologisk skiktning.

Några absoluta dateringar genom arkeologiska undersökningar och koldateringar gjordes inte. Dock fanns sedan tidigare några undersökta lokaler av olika slag (röjningsröseområden, fäbodrar), samt att en pollenanalys genomfördes. Torvprovet togs i en våtmark i nära anslutning till ett röjningsröseområde i Övre Ullerud (se figur 3). Platsen är belägen i nutida skogsmark i södra gränstrakterna av en bygd och innehåller förutom en stor mängd odlingsrösen även ett höggravfält. En av högarna undersöktes på 1940-talet och gav en datering genom föremål till vikingatid (Karlsson *et al.* 2004:11).

Pollenanalysen visade att odling förekommit permanent i närområdet från yngre järnålder och fram till modern tid (Karlsson *et al.* 2004). Bosättningen som sådan förekommer dock inte i några historiska kartor (som finns från och med 1707) och platsen saknar veterligen namn.

I övrigt visade genomgången att benämningar av och sakord för olika slags odlingslämningar i sig är en komplex historia. Genom Riksantikvarieämbetets fornminnesinventeringar har sakord spridits från forskningsundersökningar i specifika delar av Sverige till att användas på likartade former över hela landet. Beteckningar har alltså gått från att peka på något specifikt i en viss närhet till att användas på sådant som, i högre eller lägre grad, har en viss likhet.

Men, eftersom det både rör sig om helt andra lokalspecifika historiska sammanhang och bara en viss likhet till det yttre, så är sådan generaliserande begreppsöverföring bara delvis möjlig. Termer som ”bandparcell” betecknade från början områden med långa, breda parcellsystem inom lokalsamhällen i Sydvästsverige under äldre järnålder. Genom att användas som ett generellt sakord för ett formelement kunde bandparcell i Värmland istället beteckna en åkerteg från 1800-talet, utan att denna väsentliga skillnad framgår av inventeringsmaterialet.

Slutsatsen av genomgången blev att Värmland har bred variation i odlingslämningar, som i vissa avseenden är lokalspecifika (som väntat). Studien visade också på vikten av att arbeta med ett lokalt perspektiv på odlingslämningar, där lokalsamhälle – eller snarare bygd – blir viktig som faktor och nivå för analyser. Lämningsarnas kvantitativa egenskaper (som form, mått, antal) är mindre betydelsefulla än det kvalitativa sammanhanget, som här ska ses som skiftande egenskaper hos lokalsamhällen.

Regional odlingshistoria

Genom ett tvärvetenskapligt projekt i Dalby i Nordvärmland kom kunskap fram om såväl lokal bosättningshistoria som odlingslämningar i denna del av länet (figur 3; Emanuelsson *et al.* 2003). Ett av resultaten var att spår efter odling inte alltid syns på markytan. Genom ett antal pollenanalyser i myrar och på en fåbod framkom att intensiv odling på gödslade åkrar hade pågått på utmarken – sedan 400-talet och fram till modern tid. Slätter och bete förekom visserligen också under samma period, men det var mer i ett intensivt fåbodområde som detta.

Det oväntade var sådan intensivodling som pollenanalyserna visade och hur vi än inventerade markerna runt provtagningsplatserna var det ytterst få som påvisade ens svaga former på marken som kunde vara odlingslämningar.

En slutsats av projektet blev att bebyggelsen i denna bygd i norra Klarälvdalen strukturerats i, i princip, sin nuvarande form under mellersta järnålder. På de sandiga näsen utmed Klarälven lades bosättningarna medan utmarkerna togs i anspråk genom etablerande av såväl fåbodar som andra resursplatser. En reterritorialisering (hur territorier skapas, omskapas och återskapas) av bygden ägde alltså rum här vid denna tid. En annan studie var den redan tidigare omnämnda pollenanalysen i Övre Ullerud. I området finns ett flertal större områden med röjningsrösen. De är mindre till arealen än de stora områden man träffar på i sydsvenska skogsbygder, men ändå mer omfattande – och mer koncentrerade – än vad som hittats i övrigt i Värmland.

Den gängse hypotesen för sådana områden var att de odlats tämligen primitivt och extensivt, med enstaka gårdar som flyttats runt allteftersom marken sögs ut på näring. Senare har detta reviderats och man tänker sig numera flera samtida gårdar med ett bruk som också tillfört näring till marken.

Området i Övre Ullerud består av ett hundratal odlingsrösen inom ett par hektar sandig mark. Det har inte gått att urskilja några egentliga åkerformer inom området, vilket tyder på att vissa delar var brutna till åker medan andra låg i träda. I södra delen finns alltså ett höggravfält som daterats till vikingatid. Däremot saknas spår efter någon gård, alltså lämningar efter byggnader.

Pollenanalysen visade också på odling från yngre järnålder, med en föregående fas av framförallt bete. När järnåldersgården överges är okänt. Det förekommer ingen åkermark i området förrän på 1800-talet, då sådan syns i de historiska kartorna. Pollenanalysen i sig säger heller inget om var man odlat i närheten av myren, bara att odling förekommit.

Storleken på gravfältet och även området med odlingsrösen pekar på att det varit en relativt stor gård. Därför ställer man sig frågan varför gården alls anlades just där och varför den kom att överges.

Det geografiska perspektivet

Studier i Nordvärmland visar tämligen klart att fast bosättning och bebyggelse funnits där sedan mellersta järnålder. Dessutom skedde vid den tiden med största sannolikhet en omstrukturering av redan befintlig bosättning. Byarnas ägoområden reterritorialiserades i nya former, med fast

bebyggelse i Klarälvdalen samt fäbodår och odlingsplatser på utmarken.

Wilken form bosättning och markutnyttjande hade innan dess är dock okänt i dagsläget, men man bör ha varit ense med sina grannar om hur ägoområdena skulle indelas, åtminstone grovt. Det visar i sin tur på ett väl organiserat lokalsamhälle.

Även i Övre Ullerud har en omstrukturering av bebyggelse ägt rum. Bygdens namn föreföll ha äldre ursprung än ortnamn på byar och hemman i bygden. Analogier med andra områden i Skandinavien visar att sådana skillnader ofta beror på omstrukturering av bebyggelse och ägoområden under en viss tid, men inom ett redan etablerat territorium för själva bygden.

Det tyder på att det inom lokalsamhället funnits en överenskommelse om hur denna reterritorialisering skulle ske, liksom att den kunde ske. Om det sedan berott på nödvändiga åtgärder i kristider eller något annat går idag inte att säga, men klart är att det funnits utrymme för det – både rumsligt och socialt – att genomföra det.

Klart är att den karta över fast bebyggelse under järnålder och medeltid som visats tidigare (figur 2) innehåller två felaktiga bedömningar. Den ena är att avsaknad av forngravar inte betyder frånvaro av fast, agrar bosättning. Sådana gravar var religiösa manifestationer inom ramen för lokalsamhällen där det fanns behov av sådana markörer. Saknades behoven saknades också gravarna. Undersökningar i flera svenska skogsbygder pekar entydigt på att även där fanns likartad fast agrar bebyggelse under samma tid.

Den andra felbedömningen är att inte inkludera bebyggelsens territorier. Till varje gård eller by behövdes ett resursområde

som gick vida utanför det egna gårdstunet eller inägorna. Utmark och dess resurser har varit viktig överallt i äldre tider, även om såväl formerna för nyttjande som utsträckning i rummet varierat mellan olika lokalsamhällen.

Även betydelsen av bygdeterritorier och därmed lokalsamhällen förefaller underskattad. Där människor levde och brukade krävdes samarbete och relationer mellan människor. Varken gårdar eller människor var isolerade öar. Även om formerna för lokal maktutövning varierade över både tid och rum måste ändå relationerna mellan människor inom en bygd (liksom mellan bygder) och mellan dem och deras territorium uppmärksammas.

Närhetsaspekten i dioramaprincipen är utmärkt för att studera lokalsamhällen – bygder – i äldre tider. Odlingslämningarna visar i viss mån hur människan brukat marken, men det blir ännu mer intressant att de också kan visa var inom territoriet det varit överenskommet inom bygden att man kunnat nyttja mark – alltså både det rumsliga och det sociala utrymmet.

Relationer och landskapsperspektiv

Värmland kan således inte direkt sägas ha varit ett ungt och omoget kulturlandskap, med sent tillkomna strukturer. Snarare har det lika mogna kulturstrukturer som många andra tidigt befolkade områden. Saken – och då inte bara på Värmland – är att uttrycken för bosättning, odling och reterritorialisering varit specifika i tid och plats.

Detta skiljer sig definitivt inte från andra områden, men det pekar tydligt på nackdelarna med att göra historiska

generaliseringar utifrån sådant som varit lokalspecifikt på vissa håll. Värmland saknar i princip reglerade byar som i östra Mellansverige eller byar med flera hemman som i andra delar av landet. Relationerna i länet mellan gård och hemman och vad som avses med en by är problematisk och lite utredd. Men det innebär inte att Värmlands eller andra skogsbygders bosättningshistoria kan bedömas utifrån andra mallar än sin egen.

En historieskrivning från riksnivå av skogsbygder och perifera områden som sent utvecklade och bebyggda får stort genomslag. Förutom att påverka allmänt genom att spridas i undervisning och bokverk som exempelvis Sveriges Nationalatlas (SNA 1994), har centrala synsätt även effekt på attityder inom kulturmiljövård.

Odlingslämningar ansågs länge som antikvariskt svårhanterliga, just för att de var svåra att bedöma. Dessutom innebär de ofta svårigheter för markägare som vill bruka sin skog på ett ekonomiskt hållbart sätt. Om då den gängse attityden är att ett område är ungt och i avsaknad av tillräckligt gammal bebyggelse och odling, så riskerar man att mista mycket av sin egna historia, den som trots allt är mest signifikativ för länet, för bygden.

På länsnivå är inställningen förstås lite annorlunda, även om man influeras både av en rikstäckande historieskrivning och av en central myndighet som ger riktlinjer för vad som ska omhändertas hur (och vad det får kosta). Man är tämligen medveten om länets särart och om vikten att vårda de lokala särdragen, men det kan ändå uppstå situationer där sakkunskapens åsikt om vad som ska vårdas och vad som inte ska vårdas hamnar i konflikt med

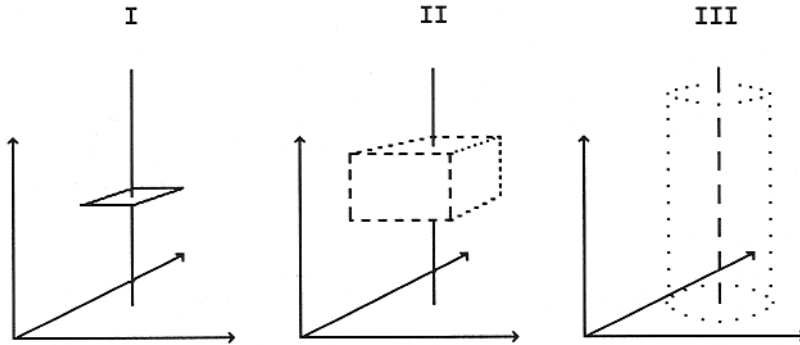
lokalboendes värderingar. Undersökningar – inte minst mina egna – visar både att det finns en vilja att ta hand om sitt historiska arv bland människor och att vad som anses värt att bevara skiljer sig åt mot myndigheternas bedömningar (t.ex. Stenseke 1997, 2001; Wästfelt 2004; Thorell 2005). Kulturmiljövården har kommit en bra bit på väg, men det finns mer att göra för att demokratisera planeringsprocesserna ytterligare.

En central punkt bör vara vilket landskapsperspektiv som tillämpas. Landskap uttrycks ofta som något fysiskt, något oberoende ”där ute”, även av de som själva ägnar sig åt att problematisera landskapsbegreppet.

Landskap kan enligt min mening uttryckas som något som uppstår i relationer – relationer mellan människor och mellan sådana relationer och de markområden som människorna befinner sig inom. Det blir alltså snarare ”samhälle och territorium” eller ”nätverk och rum” än ”kultur och natur”, något där befintliga och skiftande relationer är det väsentliga och där landskap inte existerar konkret utan som utfall av de för tillfället rådande relationerna.

Ett sådant relationellt landskapsbegrepp kan liknas vid de rhizomatiska nätverk som beskrivits sakna egentlig kärna, egentligt ursprung och förutbestämd destination. Istället är utvecklingen relationell och delvis osynlig men pågår framförallt genom ständigt skapande och återskapande av territorialitet (Deleuze & Guattari 1987).

I detta förhållningssätt passar dioramaprinipen och närhetsaspekten in. Samhällen i skogsbygder karakteriseras ofta av en taktill rumslighet där närheten till

Figur 4. Tidrumsdiagram över en plats. I situation I visas landskapsperspektivet för en tillfällig besökare, som upplever platsen snarast som ett vykort, med stor tonvikt på det visuella, kort i tid och snävt i rum. Situation II är sommarstugeägare eller deltagande forskare som tillbringar mer tid på platsen, dock utan att få samma förståelse eller känsla för platsen som fastboende (III; Gustafsson 1991:27).

området är det väsentliga. I kontrast härtill står det centrala utifrånperspektivet som snarare bygger på det visuella, den terräng man ser – sceneriet – och kallar för landskap (se figur 4).

Hybride teori syftar till att överbygga dikotomier (t.ex. Matless 2003) som natur-kultur, vilket är till ytterligare fördel för ett relationellt landskapsbegrepp. Man får se bortom det fysiska och inte dela upp samhälle och territorium, utan betrakta dem som helheter, som dioraman. Dikotomisering är en oturlig del av de splittrade antikvariska strategierna när det gäller komplexa objekt som odlingslämningar, då man sett till likhet och inte till närhet. Det blir en viktig skillnad mellan att beakta det visuella rummet med likhet och dikotomier (centralt perspektiv) och det haptiska rummet med heterogenitet, pluralitet och närhet (lokal utgångspunkt).

Skogsgeografi syftar därför inte bara till att studera periferier som skogsbygder, utan även till att lyfta fram ett relationellt

landskapsbegrepp som bygger på ”här och nu” med landskap som ett dynamiskt utfall, snarare än ett ”där ute” och ”där och då” med en steltnad fysisk form. Odlingslämningar visade därvid sig vara ypperliga både som komplext källmaterial och som nutida betydelsebärare, för såväl historiska förklaringsmodeller som nutida vardaglig praktik, i interna och externa geografier.

Litteratur

- Andersson 1998: Utmark. I Andersson, Hans, Ersgård, Lars & Svensson, Eva (red.): *Outland use in preindustrial Europe*. Lund Studies in Medieval Archaeology 20. Lund.
- Deleuze & Guattari 1987: *A thousand plateaus. Capitalism and schizophrenia*. Eighth printing 2000. University of Minnesota Press. Minneapolis.
- Emanuelsson, Marie 2001: *Settlement and land-use history in the central Swedish forest region. The use of pollen analysis in interdisciplinary studies*. Silvestra 223. Sveriges Lantbruksuniversitet. Umeå.

- Emanuelsson, Johansson, Nilsson, Pettersson & Svensson 2003: *Settlement, shieling and landscape. The local history of a forest hamlet*. Almqvist & Wiksell International. Stockholm.
- Gustafsson 1991: *Landscape, the individual and society – change, meanings and goals*. Regional Science Research Unit. Research Report 91:14. Högskolan i Karlstad.
- Hägerstrand 1982: *Likhet och närhet. Om geografins ansvar för balansen mellan kunskapsperspektiv*. Ad novas – Norwegian Geographical Studies No. 19. Oslo.
- Johansson (red.) 2002: *Periferins landskap. Historiska spår och nutida blickfält i svensk glesbygd*. Skrifter från forskningsprojektet Flexibilitet som tradition, Ångersjöprojektet. Nordic Academic Press. Lund.
- Karlsson, Nilsson & Segerström 2004: *Människa <-> Mark. Basiska bergarter och mänskliga val*. Rapport från fältarbeten 2003. Arbetsrapport 2004:7. Karlstads universitet.
- Matless 2003: Introduction: The Properties of Landscape. I Anderson, Domosh, Pile, Thrift (red.): *Handbook of Cultural Geography*. Sage. London.
- Nilsson 2007: *Skogsgeografi II. Om odlingslämningar i skogsbygd*. Karlstad University Studies 2007:44. Karlstad.
- Olwig 2002: *Landscape Nature and the Body Politic. From Britain's Renaissance to America's New World*. The University of Wisconsin Press. Madison.
- Pedersen & Widgren 1998: Odlingslandskapet under äldre järnålder. I Welinder (red) 1998: *Jordbrukets första femtusen år. 4000 f.Kr.–1000 e.Kr.* Natur & Kultur. Stockholm.
- SNA 1994: Sveriges Nationalatlas, band 13, Helmfrid (red.) *Kulturlandskapet och bebyggelsen* samt band 11, Selinge (red.) *Kulturminnen och kulturmiljövård*. Stockholm.
- Sporrong 1997: Odlingslandskapet före 1750. I Larsson, Morell & Myrdal (red.): *Agrarhistoria*. LTs Förlag. Stockholm.
- Stenseke 1997: *Bonden och landskapet. Ägares och brukares relationer till markerna och försättningsarna för en uthållig markanvändning*. Meddelanden från Lunds universitets geografiska institutioner, avhandlingar nr 131. Lund University Press. Lund.
- Stenseke 2001: *Landskapets värden. Lokala perspektiv och centrala utgångspunkter*. Kulturgeografiska institutionen. Handelshögskolan vid Göteborgs universitet. Choros 2001:1. Göteborg.
- Svensson 1998. *Människor i utmark*. Lund Studies in Medieval Archaeology 21. Lund.
- Thorell 2005: *Bevarandeplanering i landsbygdens landskap. Vagar mot förankring i det lokala*. Choros 2005:1. Kulturgeografiska institutionen. Handelshögskolan vid Göteborgs universitet. Göteborg.
- Widgren 1988: Det omogna kulturlandskapet. I Hillgren (red.): *Ditt Värmland. Kulturmiljöprogram för Värmland och värmlänningar*. Länsstyrelsen i Värmlands län. Karlstad.
- Widgren 1997: *Fossila landskap. En forskningsöversikt över odlingslandskapets utveckling från yngre bronsålder till tidig medeltid*. Kulturgeografiskt seminarium 1/97. Kulturgeografiska institutionen. Stockholms universitet.
- Wästhelt 2004: *Continuous landscapes in finite space. Making sense of satellite images in social sciences*. Hugo förlag. Stockholm.

Stefan Nilsson är FD i kulturgeografi, driver det egna företaget Geographica Antikva, samt är timplärare på Landskapsvårdens hantverk vid Göteborgs universitet i Mariestad. Mejl: stefan.nilsson@arstuga.se